

МОЖЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРАПРОФЕСІЙНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ В ІНТРАДИСЦИПЛІНАРНИХ КОМАНДАХ В УКРАЇНІ

POSSIBILITIES OF PARAPROFESSIONAL SOCIAL WORKERS' ACTIVITIES IN INTRADISCIPLINARY TEAMS IN UKRAINE

Катерина Єрошенко

аспірантка Академії праці, соціальних відносин і туризму

Kateryna Yeroshenko

PhD student, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0002-3055-9003

 pr.ulaf@gmail.com

Анотація

На основі аналізу документів та результатів дослідження думки експертів, які сформували навчальну програму для мережі парапрофесіоналів - радників у громадах, досліджено можливості залучення парапрофесійних соціальних працівників у цілому та громадських радників, зокрема, до діяльності інтрадисциплінарних команд. Розглянуто чинники, що впливають на діяльність інтрадисциплінарних команд у соціальних службах, а також подано думки експертів щодо того, яких представників громади доцільно залучати до парапрофесійної соціальної роботи.

Виявлено, що ключовими факторами в діяльності інтрадисциплінарних команд експерти вважають супервізію, попереднє навчання парапрофесіоналів та рольову конгруентність учасників команди. Окрім того, в експертному колі немає узгодженого бачення щодо того, хто саме в громаді може бути залучений до парапрофесійної діяльності в громадах, однак, окреслено низку обмежень щодо залучення представників громади.

Abstract

Based on desk-review analysis, and on the results of the expert discussion, the study reviews the opportunities of involving paraprofessional social workers in general, and community counsellors in particular, into the activities of intradisciplinary teams. Experts, who took part in the discussion, designed the training programme for community counsellors, and they shared the vision of who could be a counsellor in Ukrainian communities. Though there is any unified expert vision about who can be a involved into paraprofessional activities in communities, but there is a certain idea of who can not be involved for sure. The main criterion is the trust to the person in the community, but the study reveals more criteria. The idea of building network of community counsellors in Ukraine came from the practice of community paralegals' help in other countries. So community counsellors core function is a service brokerage in communities that are either small, or remote from the regional centres,

Ключові слова:

парапрофесіоналізм, соціальна робота, громадські радники, супервізія, рольова конгруентність, інтрадисциплінарна команда.

Key words:

paraprofessionalism, social work, community counsellors, supervision, role congruency, intradisciplinary team.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
29.01.2018

Рецензований: 5.02.2018

Подано доопрацьовану версію: 2.03.2018

Прийнятий до друку:
14.03.2018

for there is usually a lack of professional social workers and lawyers in those cases. Paraprofessionals in such communities work in different formats: with or without a professional, or in the intradisciplinary team.

The study reviews factors that influence the activities of intradisciplinary teams in social services. The main factors are: supervision, role congruency, and the participation of a paraprofessional in the educational programme.

With regard to study findings a number of recommendations were proposed to smooth the process of intradisciplinary teams formation, including: provision for paraprofessionals the opportunity to participate in a trainings tailored to the needs of the community where they will work; setting up regular supervision sessions with a professional social worker; determination of the clear boundaries and functions for the paraprofessional and other members of a intradisciplinary team; implementation of standards for team functioning.

Вступ

Найчастіше парапрофесіоналів залучають до діяльності соціальних служб через брак фінансових ресурсів у громаді на оплату праці професіоналів [1, с. 491], але не тільки. Професіонал має витратити велику кількість свого робочого часу на адміністративні процеси, складання документів, водночас, менше - на безпосереднє надання сервісу клієнту. Але професіонали, які постійно приділяють увагу підвищенню своєї кваліфікації, часто не зацікавлені у виконанні простіших завдань, що не вимагають творчого підходу, але від того не стають менш важливими [2]. Таким чином, трапляються випадки, коли професійний працівник не може або свідомо уникає виконання певних функцій. Наприклад, його чи її кваліфікація дозволяє обирати найбільш цікаві та творчі завдання, тоді як більш рутинна робота залишається невиконаною [3].

Окрім того, в багатьох маленьких громадах існує тенденція відтоку професіоналів у пошуках кращої роботи (наприклад, роботи в місті, де більший попит і кращі пропозиції заробітної платні, ніж у сільській місцевості) [4]. Також парапрофесіоналів залучають, коли йдеться про роботу в громадах, у яких відчуваються культуральні бар'єри між соціальними працівниками та місцевим населенням, де компактно проживають аборигени або національні меншини. В Україні такі бар'єри особливо відчутні, приміром, у роботі з представниками ромських громад.

Дослідники надання соціальних послуг у громадах Північної Канади, де компактно проживають представники автохтонного населення, Б. Майноре та М. Бун, свідчать, що в таких громадах спостерігались тенденції рідше залучати професіоналів до надання соціальних послуг, оскільки існують культуральні непорозуміння між ними і місцевим населенням. З часом ці тенденції почали сильно впливати на якість надання соціальних послуг, а точніше, на можливість доступу місцевого населення до сервісів. Задля подолання цих тенденцій була запроваджена ініціатива залучення парапрофесіоналів до співпраці з професіоналами. Як стверджують дослідники, це є єдиним дієвим засобом надання соціальних послуг у регіоні [3].

Дослідження також засвідчують, що робота парапрофесійних соціальних працівників посилила доступність сервісів та стійкість їхньої якості у громаді. Робота парапрофесіоналів вважається найкращим рішенням у громадах та інституціях, де є обмежені ресурси, окрім того там, де є тенденція відтоку професіоналів з малих громад [4; 5].

В Україні також є передумови до залучення парапрофесіоналів до соціальної роботи: щороку наші ВНЗ випускають тисячі юристів та соціальних працівників, а люди у віддалених громадах не отримують

відповідної допомоги. Натомість у великих містах ринок соціальних та правових послуг часто перенасичений. Робота парапрофесіоналів сприяє заповненню такої прогалини в наданні послуг. Водночас в Україні відсутні інститут підготовки парапрофесіоналів соціальної роботи та стала практика співпраці професіоналів з парапрофесіоналами, а отже, для розуміння можливостей парапрофесійної соціальної роботи у віддалених громадах потрібно брати до аналізу можливі формати такої співпраці. Міжнародний досвід демонструє можливості функціонування так званих інтрадисциплінарних команд, які передбачають залучення одного-двох професійних працівників та більшої кількості парапрофесіоналів. Робота таких команд в Україні дозволила б вирішити питання з отриманням сервісів у віддалених від обласних чи районних центрів громадах, в яких наявна нестача професійних працівників. Але за умов відсутності відповідної практики в громадах потрібне дослідження перспектив залучення парапрофесіоналів до діяльності таких команд.

Аналіз останніх публікацій

У науковій літературі парапрофесіоналів визначають як осіб із вищою освітою, які працюють не за спеціальністю [1, с. 487], беручи на себе лише певний сегмент функціонального навантаження професіонала [6]. Це досить широке трактування. Зазвичай, характеристики парапрофесіонала у різних сферах діяльності не тотожні, отож їх важко звести до чіткого спільного знаменника.

У соціальній роботі розуміння концепції парапрофесійного соціального працівника варіюється залежно від специфіки вимог та підготовки соціальних працівників у різних країнах. У найширшому розумінні парапрофесійний соціальний працівник не має відповідної освіти в галузі [7, с. 6]. Також парапрофесіоналів визначають як працівників у громаді, які закінчили коледжі (highschool), але не отримували подальшу освіту [1]. Водночас, наприклад, в США професійного соціального працівника визначають як найманого працівника, який має диплом бакалавра соціальної роботи чи сфери обслуговування (human service field). Але, окрім того, професіонал повинен мати рік супервізованої практики за фахом в соціальній службі безпосередньо з клієнтами [8]. Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи визначає, що професійний соціальний працівник повинен отримати в акредитованій школі соціальної роботи щонайменше ступінь бакалавра, а для отримання ліцензії штату чи сертифікації Асоціації має пройти до того ж щонайменше два роки післядипломної практики [8].

В Україні таких вимог для входу в професію немає. В законодавстві України також немає чіткого визначення, хто є соціальний працівник. В законі «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» визначено, щоправда, хто є фахівці із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю [9].

Якщо проаналізувати подані у дефініціях парапрофесіонала характеристики, слід відмітити, що для України найбільш влучним формулюванням буде розуміння діяльності парапрофесійних соціальних працівників у широкому сенсі - як людини, яка не має вищої освіти в галузі соціальної роботи, але пройшла спеціальне навчання та виконує ряд функцій, традиційно виконуваних соціальним працівником. Парапрофесіонали найчастіше не мають формального статусу, а лише підтвердження проходження навчальної програми [3].

За останні 7 років тему парапрофесіоналізму в соціальній роботі вивчали: С. Крослі [10], Н. Малін з дослідженнями процесів депрофесіоналізації у соціальній сфері [11], М. Траппенбург та Г. ван Бік - в темі депрофесіоналізації соціальної роботи [12], Н. Лінск, З. Мабею, Л. Омарі, Д. Петрас, Б. Любін, зокрема, досліджували діяльність парапрофесіоналів із дітьми у складних життєвих обставинах [13].

Мета та методологія роботи

Ця наукова розвідка має на меті виявити можливості залучення парапрофесіоналів, які працюють в українських громадах, до діяльності інтрадисциплінарних команд у соціальній роботі.

Методи дослідження - системний аналіз результатів досліджень та аналіз результатів трьох експертних фокус-груп.

Критеріями відбору матеріалів для аналізу були: наявність викладених у мережі Інтернет даних та документів із досліджуваної теми, в яких розглянуто конкретні практичні приклади. Таким чином, об'єктом аналізу є чинники, що впливають на діяльність парапрофесійних соціальних працівників у інтрадисциплінарних командах. До пакету аналізованих матеріалів були включені наукові дослідження, опубліковані протягом останніх шістнадцяти років, відібрані за двома критеріями доступності: можливість доступу до оригіналу або електронної версії документа та мова викладу (російська, українська або англійська).

Окрім того, до аналізу включені результати дослідження, проведені в рамках імплементації мережі громадських радників в українських громадах¹. Створення мережі почалося з формування навчальної програми для парапрофесіоналів у громаді. Для підготовки цієї програми сформовано групу експертів, до якої увійшли чотири соціальні працівники, експертка в гендерній тематиці, два практики з державних центрів надання безоплатної правової допомоги, три представники громадських організацій, які є провайдерами правової допомоги, а також двоє представниць юридичного клінічного руху. Ця група експертів сформувала навчальну програму й навчила тренерів, як подати цю програму для парапрофесіоналів. Відбувся також конкурсний відбір громадських радників, була відібрана й навчена перша група з 22 осіб. Оскільки в Україні це експериментальна програма, подібного навчання для парапрофесіоналів ще не проводили, а отже, до відбору постало питання, хто в громадах може виконувати функції громадського радника. Відповідно, були організовані три фокус-групові дискусії з тренерами, яких у подальшому планувалося залучати до навчання громадських радників. Вибірка експертів-тренерів формувалася за принципом «снігової кулі» - експерти, які готували навчальну програму, в межах свого тематичного блоку програми радили щонайменше двох експертів, залучених до роботи всеукраїнських мереж надання безоплатної правової допомоги та сервісних мережевих організацій. Окрім того, тренери мали відповідати двом критеріям: наявність вищої освіти та досвід проведення тренінгів. До участі в фокус-групах були запрошені усі тренери (35 осіб), залучені до програми, та експерти, які розробляли тематичні блоки програми. Для аналізу в даному дослідженні були взяті результати означених експертних фокус-груп.

Основні результати дослідження

Форми залучення парапрофесіоналів до надання сервісів: інтрадисциплінарні команди

У практиці залучення парапрофесіоналів до роботи соціальних служб найчастіше використовуються дві форми: повне заміщення парапрофесіоналів професіоналами та робота в інтрадисциплінарних командах. Форма заміщення професіоналів парапрофесіоналами зазвичай характерна для громад, де немає професійних соціальних працівників. За такої форми діяльності парапрофесіонал часто позбавлений можливості професійної супервізії, і це може негативно позначитись на результатах його роботи. За даними А. Робертса та Дж. Боубілза, які досліджували залучення парапрофесіоналів

¹ Ідея щодо впровадження мережі громадських радників ініційована в Україні Програмною ініціативою «Права людини та правосуддя» Міжнародного фонду «Відродження» за співпраці з державною системою надання безоплатної правової допомоги, Мережею правового розвитку та Українською фундацією правової допомоги. Авторка статті є залученою експерткою в процесі створення мережі громадських радників.

до діяльності соціальних служб геріатричних пансіонатів, великі міські заклади наймають на роботу здебільшого професіоналів, тоді як у маленьких закладах у сільській місцевості до роботи залучаються переважно парапрофесіонали. Їхнє дослідження показало, що з часом парапрофесіонали в цих геріатричних пансіонатах замінюють професіоналів у роботі, зокрема, у виконанні функцій психологічного консультування та пошуку практичних шляхів вирішення питань, тобто тих функцій, які класично належать до сфери професіоналів [9, с. 19]. У досліджуваних соціальних службах пансіонатів парапрофесіонали виконують також функції оцінки та планування втручання, перенаправлення та залучення інших служб. Водночас автори відзначають, що професійні соціальні працівники мають бути менторами та супервізорами парапрофесіоналів.

У малих громадах Танзанії парасоціальні працівники працюють із дітьми та сім'ями в складних життєвих обставинах, із сиротами, із людьми, які живуть з ВІЛ. До їхніх функцій належать створення комунікацій між клієнтами та провайдерами соціальних послуг і перенаправлення кейсів до районних офіцерів соціальної служби для зворотного зв'язку. Парасоціальні працівники працюють під супервізією в громаді, при цьому їхні супервізори також не мають освітнього бекграунду в соціальній сфері [4].

Парапрофесіонали у соціальній роботі часто залучені у інтрадисциплінарні команди, тобто команди, в яких одночасно працюють професіонал(и) та парапрофесіонал(и) [3, с. 141]. Для ефективної роботи інтрадисциплінарної команди надзвичайно важливі три базові параметри: попереднє навчання парапрофесіонала, рольова конгруентність членів команди та супервізія [14].

Попереднє навчання парапрофесіоналів

Дослідники стверджують, що важливу роль у формуванні інтрадисциплінарної команди відіграє участь парапрофесіонала у спеціальній програмі підготовки [3]. На даний момент не існує усталених стандартів навчання парапрофесійних соціальних працівників [2], оскільки в кожному конкретному випадку на парапрофесіоналів покладаються різні функції. У деяких країнах або регіонах розроблені стандартизовані навчальні програми [15], однак, вони не універсальні. Зазвичай, локальні навчальні програми формують залежно від потреб конкретної громади. На прикладах Канади й Танзанії можна побачити, наскільки різними є підходи до формування навчальної програми навіть у схожих ситуаціях. В Канаді арктичний коледж Нунавут пропонує 10-місячну сертифікатну програму. Навчання передбачає залучення практиків-волонтерів, яким протягом чотирьох семестрів дають навички, потрібні парапрофесіоналу для роботи в команді [3]. В Танзанії є програма навчання парасоціальної роботи, яка включає 8-10 денний вступ до соціальної роботи (у спрощеному та практично орієнтованому форматі), супервізоване включення в практику, п'ятиденний блок зворотного зв'язку [4]. В Україні працює 9-денна навчальна програма для парапрофесіоналів (громадських радників), проте у ній відсутній блок роботи в інтрадисциплінарній команді.

Рольова конгруентність у діяльності команди

У функціонуванні інтрадисциплінарних команд подекуди постають різного роду проблеми, переважно це стосується розуміння ролей в команді та поваги до можливостей її членів. Наприклад, під час роботи таких команд в аборигенських громадах поєднуються знання та навички професіоналів, більшість з яких є представниками некорінного населення, з парапрофесіоналами з-поміж аборигенів, які є носіями культури, цінностей та традицій місцевого населення. Парапрофесіонали, які працюють в таких громадах, відзначають, що професіонали часом, попри свою гарну підготовку, не можуть допомогти через свою «налаштованість» на певний результат, що впливає з системи цінностей, відмінної від системи цінностей автохтонного населення. Саме через це члени команди мають добре розуміти і свої ролі, й ролі інших, і бути свідомі того, що їхні рольові функції можуть перетинатися.

Як стверджує Е. Лінтон, напруга в інтердисциплінарних командах може виникати через побоювання професіоналів, що парапрофесіонали їх повністю замінять. При цьому нижча оплата праці парапрофесіоналів може спричинити їхню вищу конкурентоспроможність на ринку праці [16]. Окрім того, функцій парапрофесіонала чітко не окреслені, отже, вони визначаються специфікою громади чи групи клієнтів, з якими вони працюють [3].

Супервізія

На даний момент відсутні стандарти супервізії для парапрофесійних соціальних працівників. Окрім того, з-поміж проблемних моментів, пов'язаних із ролями у команді, виділяють питання конфіденційності. У малих громадах аборигенів люди побоюються поширення інформації в громаді, тому коли вони довіряють свою інформацію парапрофесіоналам, ті у свою чергу часто не знають, чим саме з довіреної інформації можна обмінятися з колегами по команді, і, таким чином, не діляться такою інформацією взагалі.

В інтрадисциплінарній команді соціальні працівники виконують функцію супервізії парапрофесіоналів, які з ними працюють, окрім того, вони мають надавати інструкції перед початком роботи. Формат таких інструкцій не можна вважати суворо визначеним: це може бути, наприклад, щотижневий або щоденний опис обсягу та напрямів роботи [17, с. 4]. Окрім того, соціальні працівники проводять орієнтацію для нових парапрофесіоналів та створюють для них помісячний план роботи, делегуючи їм частину власних повноважень.

Склад інтрадисциплінарної команди в Україні

Проведене дослідження засвідчує, що зараз в Україні відсутнє виразне розуміння, хто саме може виконувати функції парапрофесіоналів у територіальних громадах. У численних соціальних службах уже працюють інтрадисциплінарні команди, а отже, й люди, діяльність яких можна кваліфікувати як парапрофесійну [13]. З 2016 року в Україні, за сприяння МБФ «Відродження» спільно з Координаційним центром з надання правової допомоги, Мережею правового розвитку та ВБО «Українська фундація правової допомоги» розпочалося створення мережі громадських радників [2]. Це мережа парапрофесіоналів, які представляють малі громади з кількістю населення до 15 тисяч осіб. Радники проходять спеціалізований навчальний курс, в ході якого оволодівають низкою навичок, що пізніше дозволяють їм підключатися до інтрадисциплінарних команд соціальних працівників або правників. Навчальну програму для цієї мережі готували професійні медіатори, юристи, соціальні працівники, громадські активісти. В ході обговорення навчальної моделі авторкою статті за узгодженням з групою колег було проведено в форматі трьох фокус-груп дослідження думки експертів, які розробляли програму, та тренерів, залучених до навчання громадських радників, щодо того, хто може виконувати функції радника в громаді. Розподіл думок тренерів та експертів подано в табл. 1.

Табл. 1. Результати обговорення питання «Хто в громаді може брати на себе функції громадських радників?»

Хто може бути громадським радником	Хто не може бути громадським радником	Дискусійні позиції щодо того, хто може бути громадським радником
Соціальні працівники Вчителі Бібліотекарі Студенти Лікарі	Поліцейські та представники різноманітних правоохоронних органів Судді Прокурори Адвокати	Представники органів місцевого самоврядування Юристи

Джерело: складено авторкою на основі матеріалів дослідження.

Як бачимо, в експертному колі поки немає одностайного розуміння, хто може бути громадським радником. Особливо цікаві дані, розміщені в третій колонці табл. 1. Тут перелічено професії або функції в громаді, які, на думку одних експертів, можуть бути громадськими радниками, а на думку інших - не можуть. Добираючи перелік осіб, які не можуть бути громадськими радниками, експерти зважали на рівень довіри/недовіри з боку громади та авторитетності для громади. Також до цього переліку потрапили ті, хто, на думку експертів, не захоче працювати як парапрофесіонал (як-от адвокати).

З результатів фокус-групового опитування випливає, що мінімальними критеріями для відбору громадських радників мають стати:

- декларована наявність часу на виконання функцій громадського радника;
- бажання працювати в громаді як парапрофесіонал;
- активність в громаді;
- виконання в громаді будь-яких функцій, окрім тих, що вказані в другій колонці таблиці

Окрім того, додатковими критеріями для відбору названі: 1) рекомендації від громадських організацій, соціальних служб, провайдерів правової допомоги в громаді; 2) бажання змін у громаді у поєднанні з омисленим баченням цих змін та попереднім досвідом управління змінами в громаді. Також важливою видається висловлена думка про те, що громадськими радниками можуть бути професійні соціальні працівники чи юристи (але не адвокати) за умови, що в якості парапрофесіонала вони виконують непередбачені професією функції (наприклад, адвокація в громаді) або, маючи базу вищу освіту (бакалавр), працюють не за фахом. Водночас вони не можуть бути включені до роботи інтрадисциплінарних команд.

Якщо проаналізувати склад першого набору громадських радників, то це 22 особи, які закінчили експериментальну програму навчання. Серед них громадські діячі (10), приватний підприємець, юристи (2), бібліотекари (3), соціальні працівники (2), журналіст, депутат, працівник органу місцевого самоврядування (2), страховий консультант. Тобто переважний рід занять радників - ініціативи різного формату, що передбачають безпосередню роботу з представниками громади. Наразі чотири представники саме цього сегменту мережі працюють в інтрадисциплінарних командах.

Обговорення результатів

Міжнародний досвід аналізу діяльності парапрофесіоналів в інтрадисциплінарних командах свідчить про те, що без супервізії та спеціального навчання, без усвідомлення кожним власної ролі команда не спрацює. В Україні зі створенням першої пілотної програми навчання парапрофесійних радників у громадах були сформовані нові можливості для підтримки жителів малих громад, серед іншого, через їхню діяльність в інтрадисциплінарній команді. Наразі немає однозначного розуміння, хто саме може виконувати в громаді такі функції, однак, є попередні критерії, список яких за результатами моніторингу можна розширювати й уточнювати. Система підтримки мережі громадських радників передбачає також і неформалізовану супервізію - у форматі «рівний рівному», а також у форматі постійного обміну інформацією щодо діяльності в громадах з тренерами та експертами, які працювали з радниками в межах навчального курсу. Така супервізія не має поки усталеної системи, періодичності, однак, йдеться про перший місяць після участі в навчанні, в подальшому планується формалізація супервізії. Щодо усвідомлення своєї ролі в команді, тут можна говорити про те, що лише невелику частку парапрофесіоналів (4 людини з 22-х) залучено до роботи в інтрадисциплінарній команді. При відборі всі вони позначали свій рід занять як «громадський діяч», водночас троє залучені до розв'язання завдань соціальної роботи, один - до надання безоплатної правової допомоги.

Таким чином, для формування інтрадисциплінарних команд із залученням громадських радників в Україні рекомендовано:

- забезпечити парапрофесіоналам участь у навчальній програмі, сформованій у відповідності до потреб громади, де вони працюватимуть;
- організувати регулярні сесії супервізії з професійним соціальним працівником;
- забезпечити групову супервізію;
- в ході залучення парапрофесіоналів у роботу команд потрібно на загал визначати чіткі межі функцій парапрофесіонала та інших членів команди;
- впроваджувати стандарти функціонування команд.

Висновки

Існує низка чинників у громадах, які зумовлюють потребу в залученні парапрофесійних соціальних працівників. Ці чинники можна об'єднати під однією характеристикою - прогалини в наданні соціальних послуг, зумовлені різними причинами. Досвід інших країн засвідчує, що в форматі залучення парапрофесіоналів до діяльності інтрадисциплінарних команд вирішальними факторами можна вважати: наявність спеціальної підготовки, проходження супервізії та виразне бачення своєї ролі. Ці характеристики слід обов'язково брати до уваги соціальній службі в разі залучення парапрофесіонала до діяльності в такій команді.

Наразі в Україні немає стандартів щодо того, хто саме в громаді може бути залученим до діяльності громадського радника, що за змістом найближча до діяльності закордонних парапрофесіоналів соціальної роботи. Водночас в процесі пілотної програми сформовано рамкові критерії відбору громадських радників. За результатами першої хвилі навчання групи громадських радників, четверо з них працюють в інтрадисциплінарних командах, відповідно, видається доцільним у подальшому вивчати український досвід функціонування такої системи.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Olds D.L., Robinson J., O'Brien R. et al. Home visiting by paraprofessionals and by nurses: a randomized, controlled trial // *Pediatrics*. 2003. Vol. 6. P. 486-496.
2. Єрошенко К. М. Формування компетентностей парапрофесіоналів соціальної роботи (на прикладі навчання громадських радників) // *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2017. №14. С.12-16.
3. Minore B., Boone M. Realizing potential: improving interdisciplinary professional/paraprofessional health care teams in Canada's northern aboriginal communities through education // *Journal of Interprofessional Care*. 2002. №16(2). P.139-147.
4. Omari L.N., Linsk N.L., Mason S. Strengthening Tanzania's social welfare workforce to provide ongoing paraprofessional support services to vulnerable children and families // *The handbook of social work and social development practice in Africa* / Grey M., ed. 2017. P. 352-365.
5. Yeroshenko K., Semigina T. Creating a training programme for community-based paralegals: action research // *Social Work and Education*. 2017. Vol. 4. No. 2. P. 33-45.
6. Epstein J., Vanderhoef S. Paraprofessionalism: A Study for the Winnipeg Police Commission // *Institute of Urban Studies University of Vinnipeg*. 1977. 130 p.
7. Para Professionals In The Social Service Workforce: Guiding Principles, Functions And Competencies // *Interest Group On Para Professionals In The Social Service Workforce*. 2017. 52 p.
8. Roberts A.R., Bowbils J.R. Who Hires Social Workers? Structural and Contextual Determinants of Social Service Staffing in Nursing Homes // *Health & Social Work*. 2017. Vol.42. No. 1. P.15-23.
9. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України: за станом на 20.01.2018 // URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2558-14> (дата звернення: 25.01.2018).
10. Crossley S. Guest editorial: Professionalism, de-professionalisation and austerity // *Social work & Social science review*. 2016. №19 (1). P. 3-6.

11. Malin N. Developing an analytical framework for understanding the emergence of de-professionalisation in health, social care and education sectors // *Social Work and Social Sciences Review*. 2017. Vol. 19(1). P. 66-162.
12. Trappenburg M., Beek van G. «My profession is gone»: how social workers experience deprofessionalization in the Netherlands // *European Journal of Social Work*. 2017. P. 1-14. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13691457.2017.1399255> (дата звернення: 15.11.2017).
13. Linsk N. L., Mabeyo Z., Omari L., Petras D., Lubin B., Abate A., Steinitz L., Kijage T., Mason S. Para-social work to address most vulnerable children in sub-Saharan Africa: A case example in Tanzania // *Children and Youth Services Review*. 2010. Vol. 32. P. 990-997.
14. Durlak J.A. Comparative effectiveness of paraprofessional and professional helpers // *Psychol Bull*. 1979. Vol. 86(1). P. 80-92.
15. Єрошенко К. Параюридична практика: чого може навчитися з міжнародного досвіду українська соціальна робота? // *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2017. №3. С. 38-47.
16. Lynton E. *The Subprofessional: From Concepts to Careers* // National Committee on Employment of Youth. New York, 1967. 177 p.
17. Pickett A.L. *Paraeducators: Factors That Influence Their Performance, Development, and Supervision* // ERIC Development Team Digest. 1999. Vol. E587. P.1-6.